ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ԱԼԻԿ ՂԱՐԻԲՅԱՆ, ԱՐԱ ԱԶԱՏՅԱՆ

1920 թ. սկզբներին Խորհրդային Ռուսաստանում գերիշխող էր այն տեսակետը, որ ժամանակն է Անդրկովկասի երեք հանրապետություններում հաստատելու խորհրդային կարգեր: Այդ գործընթացը սկսվեց Ադրբեջանից: Դեռևս ապրիլի 26-ին Մ. Քեմալը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի անունից մի նամակ է ուղարկում Վ. Լենինին, որում գրում էր, որ Թուրքիան պարտավորություն է վերցրել «հարկադրել Ադրբեջանի Հանրապետությանը՝ մտնելու խորհրդային պետությունների կազմի մեջ»[1]: Հաջորդ օրը Ադրբեջանի պառլամենտն ընդունում է իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնելու մասին որոշում, իսկ ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը գրեթե առանց կրակոցի խորհրդայնացվում է: Փաստորեն դա Խորհրդային Ռուսաստանի՝ Անդրկովկաս վերադառնալու առաջին քայլն էր: Նման ձևով Ադրբեջանի բոլշևիկ ղեկավարները նպատակ ունեին խորհրդային կարմիր բանակի ուժերի աջակցությամբ զավթել ՀՀ տարածքներն ու «լուծել իրենց ազգային խնդիրները»[2]: «Ադրբեջանի մուսավաթական դահիճ կառավարությունը, որ անխնա սրի էր քաշում Ղարաբաղի անզեն հայ գյուղացիությանը, տապալվեց: Խան ու բեկերի ձեռքից իշխանությունն անցավ ադրբեջանական «կոմունիստների» ձեռքը: Թվում էր, թե հասել է ժամը, երբ Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների աշխատավոր դասակարգերը համերաշխության ձեռք պետք է մեկնեին իրար, թվում էր, թե այլևս Ղարաբաղի բարձունքներում չպիտի լսվեն գնդացիրների և թնդանոթների որոտը: Սակայն Ադրբեջանի նոր կառավարությունը, հեղափոխական կոմիտեն, հարազատորեն շարունակում է մուսավաթի քաղաքականությունը»[3], գրում է «Յառաջ» թերթը:

Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո հեղկոմներ ստեղծվեցին Շուշիում, Կարյագինոյում, Ասկերանում և այլուր: Ապրիլի 29-ին Խոսրով բեկ Սուլթանովը ստեղծում է Ղարաբաղի միացյալ հեղկոմ և իրեն հռչակում դրա նախագահ[4]: Դրանով Ադրբեջանն ա-

---

[1] «Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий». Т. 2, ч. 1. М., 2003, с. 51.

[2] **Հ. Սիմոնյան**, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., 1991, էջ 400:

[3] «Յառաջ», 4 մայիսի, 1920:

[4] Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Եր., 1996, էջ 236:

վելի սաստկացրեց իր զավթողական նկրտումները Ղարաբաղի նկատմամբ: Իր գոյության առաջին իսկ օրերից նա որդեգրեց Ղարաբաղին, Զանգեզուրին, Նախիջևանին տիրելու քաղաքականություն, որը, անշուշտ, խորհրդաքեմալական համաձայնության հետևանք էր: Նախատեսված էր, որ խորհրդային ուժերը, գրավելով Եվլախը, պետք է շարժվեին Շուշի՝ Ղարաբաղի վրայով միանալու Տաճկաստանին (Թուրքիա)[5]: Փաստորեն Ղարաբաղի և Զանգեզուրի զավթումը և այդ տարածքների վրայով քեմալական Թուրքիայի հետ ցամաքային կապ հաստատելը Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո խորհրդային ուժերի համար դարձել էին առաջնային հարց: Ուստի եթե մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը վերջինս վիճելի տարածքների համար պայքարում ստանում էր քեմալական Թուրքիայի աջակցությունը, ապա այժմ նրան պատրաստ էր աջակցել նաև Խորհրդային Ռուսաստանը:

1920 թ. մայիսի 1-ին Խորհրդային Ադրբեջանի արտաքին գործերի կոմիսարի օգնական Հուսեյնովը ՀՀ կառավարությանը ներկայացրեց մի վերջնագիր, որտեղ ասվում էր. «Ադրբեջանի Սովետական Հանրապետութեան բանուորա-գիւղացիական կառավարութիւնը, յանձինս յեղափոխական կոմիտէի, պահանջում է նախ՝ մաքրել ձեր զօրքերից Ղարաբաղի և Զանգեզուրի տերիտորիան, երկրորդ՝ յետ քաշուել ձեր սահմանները, և երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջեան կոտորածը: Հակառակ դէպքում Ադրբեջանեան սոցիալիստական և սովետական հանրապետութեան յեղափոխական կոմիտէն իրեն կը համարի պատերազմի դրութեան մէջ գտնուող Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Նոտայի պատասխանը պէտք է ստացուի 3 օրւայ ընթացքում»[6]: Իսկ թե ինչու վերջնագրում չէր հիշատակվում Նախիջևանի մասին, ապա պետք է նշել, որ դեռևս 1919 թ. կեսերից այն այլևս չէր ենթարկվում ՀՀ-ին, ուստի թուրքերը այդ հարցը համարում էին լուծված[7]: ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանը նույն օրը հակադարձում է. «Ի պատասխան Ձեր մայիսի 1-ի նոտայի՝ հայտնում եմ, որ Ադրբեջանի տարածքում հայկական զորամասեր չեն եղել ու չկան:

Ընդհակառակը, Ադրբեջանի բեկական և մուսավաթական կառավարության զորքերը գտնվում են վիճելի համարվող հայկական Ղարաբաղում և դեռ վերջերս այնտեղ կոտորում էին հայ բնակչությանը, հրկիզում գյուղերն ու քաղաքները: Ղարաբաղի բնակչությունը գյուղացիական դեպուտատների իր համագումարներում բազմիցս աներեր կամք է արտահայտել՝ չմտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ, իսկ Ադրբեջանի զորքերը գտնվում են այդ մարզում հենց ինքնորոշվող ժողովրդի այդ

---

[5] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 191, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, թթ. 1-3:

[6] «Բանուրի ձայն», Թիֆլիս, 9 մայիսի 1920, «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.». Сборник документов и материалов. Ер., 1992, էջ 445:

[7] Տե՛ս **Ա. Հակոբյան**, Արցախյան խնդիրը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության խորհրդարանում (1918-1920 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1999, № 1, էջ 95:

կամքը կատարելու համար»[8]: Միաժամանակ, հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը և «Ադրբեջանի սահմաններում չունենալով զորք՝ ՀՀ կառավարությունը Ադրբեջանի նոր կառավարությանը խնդրում է զորքերը դուրս բերել հայկական Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից և հետո այդ մարզի շրջանում հանրաքվե անցկացնել ու վարվել նրա կամքի համաձայն: Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանության հայտարարությունը՝ խաղաղ միջնորդի և վիճելի հարցերը լուծողի դեր ստանձնելու մասին, իհարկե, կողջունվի Ղարաբաղի տառապած ու արյունաքամ եղած հայ գյուղացիության կողմից: Հայաստանի կառավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին առաջարկում է Ղարաբաղում իրավիճակը պարզելու համար այնտեղ ուղարկել մի չեզոք հանձնախումբ:

Ելնելով վերը շարադրվածից, մեր կառավարությունը հարկ է համարում հայտարարել, որ տվյալ դեպքում վերջնագրային նոտայի համար ոչ մի հիմք չկա և լիակատար վստահություն է հայտնում, որ Խորհրդային Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը Լենինի, Խորհուրդների չորրորդ համառուսաստանյան համագումարի դեկրետով արդեն ընդունել է Հայաստանի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը, թույլ չի տա նոր բռնություններ գործադրել տարիներ շարունակ արյունաքամ եղող աշխատավոր հայ ժողովրդի նկատմամբ»[9]:

Հուսեյնովի վերջնագրի ժամկետը դեռ չէր լրացել, երբ մայիսի 1-ին ՀՀ կառավարությունը նույնանման բովանդակությամբ մի ռադիոհեռագիր էլ ստանում է Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդի նախագահ Օրջոնիկիձեի և անդամներ Կիրովի, Մեխանոշինի և Լևանդովսկու ստորագրությամբ: Հեռագրում ասվում էր. «Հայաստանի և մեր բարեկամ դաշնակից Խորհրդային Ադրբէջանի սահմաններում շարունակւում են պատերազմական գործողութիւնները Հայաստանի և Ադրբէջանի միջև: Ռուսաստանի բանւորական գիւղացիական կառավարութիւնը իր սրբազան պարտքն է համարում իր ամբողջ ուժերով օգնութեան հասնել՝ Ադրբէջանի բոլոր աշխատաւորների անունից իրեն դիմող Ադրբէջանեան բանւորական գիւղացիական կառավարութեանը, հաստատելու այնտեղ բանւորական գիւղացիական իշխանութիւն:

Ազգային ատելութեան հողի վրայ առաջ եկած պատերազմը Հայաստանի և Ադրբէջանի զօրքերի միջև, որը աւելի է բռնկւում Անգլիայի և Դաշնակցութեան ու Մուսաւաթի կուսակցութիւնների ագիտացիայով, ձեռնտու է միայն ճնշւած ժողովուրդներին յաղթողներին ու Ադրբէջանի և Հայաստանի աշխատաւորութեանը կեղեքողներին:

Սահմանային բոլոր վիճելի խնդիրները Հայաստանի և Ադրբէջա-

[8] «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», с. 447-448.
[9] Նույն տեղում:

նի մէջ, կարող են լուծել միայն ինքնորոշած և աշխատաւոր ազգաբնակութեան կամքով: Սովետական Ադրբէջանը չի կարող թոյլ տալ և ոչ մի շովինիստական, ազգայնական և ագրեսիւ գործողութիւններ: Միջցեղային ատելութիւնը Սովետական Ադրբէջանում այլևս չի կարող տեղի ունենալ»[10]:

Ապա սպառնալիքի ձևով պահանջում. «ՌՍՖՍՀ անունից առաջարկում եմ ՀՀ կառավարութեանը անմիջապես դադարեցնել պատերազմական ամեն գործողութիւնները Սովետական Ադրբէջանում և դուրս բերել իր զօրքերը նրա սահմաններից: Այդ պէտք է կատարւի 24 ժամւայ ընթացքում, այս առաջարկութիւնը ընդունելուց յետոյ:

Այս առաջարկութեան չիրականացումը կընդունւի ՌՍՖՍՀ կողմից իբրև պատճառ պատերազմական գործողութիւնների: Այս առաջարկութիւնը կիրականանայ ռուսական կարմիր բանակի կողմից, իսկ ամբողջ պատասխանատվութիւնը այս բանում կընկնի հայոց կառավարութեան վրայ»[11]: Միևնույն նպատակը հետապնդող այս երկու վերջնագրերը խորհրդահայ պատմագրության մեջ որակվել են որպես «ստահոդ հերյուրանքներ Սովետական Ադրբեջանի և բոլշևիկների հասցեին»[12], իսկ ՀՀ կառավարության հաղորդագրությունը ադրբեջանական զորքերի կողմից Ղարաբաղում կատարված արյունահեղության մասին որակվել է որպես «հերյուրանքներով լի հաղորդագրություն»[13]:

Ղարաբաղում արդեն գիտեին Ադրբեջանի խորհրդայնացման մասին, բայց դեռևս տեղյակ չէին Խորհրդային Ադրբեջանի և կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից ՀՀ կառավարությանը ներկայացված վերջնագրերին:

Այս սպառնալիքներից հետո Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը կարմիր բանակի հրամանատարության հետ միասին անցնում է գործնական քայլերի: Ճշմարտությունը պահանջում է նշել, որ Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարները իրականում նույն մուսավաթականներն էին, ովքեր խորհրդային քողի տակ ձգտում էին հասնել իրենց վաղեմի ծրագրերի իրականացմանը[14]:

Պետք է նշել, որ 1920 թ. մայիսի 3-ին ՀՀ պառլամենտի արտակարգ նիստում քննարկվեց Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների վերջնագրերի հետևանքով ստեղծված քաղաքական նոր իրադրությունը: Զեկուցմամբ հանդես եկավ արտ-

---

[10] «Բանւորի ձայն», Թիֆլիս, 9 մայիսի, 1920:

[11] Նույն տեղում:

[12] **Ա. Մելքոնյան**, Մայիսյան ապստամբության պատմության հարցի շուրջ, Եր., 1965, էջ 114:

[13] **Ա. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը. Մայիսյան ապստամբությունը, Եր., 1923, էջ 20:

[14] Տե՛ս **Ա. Ղարիբյան**, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը 1918-1920 թվականներին և Մեծ Բրիտանիան, Եր., 2012, էջ 154:

գործնախարար Հ. Օհանջանյանը: Նա, ներկայացնելով Ադրբեջանում վերջին շաբաթվա իրադարձությունները, նշեց, որ դրանք անմիջականորեն վերաբերում են հայոց կենսական շահերին: Այնուհետև նախարարը հայտնեց, որ նախքան Ադրբեջանի խորհրդայնացումը ՀՀ կառավարությունը դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներից ստացել էր մի վերջնագիր, որից պարզ էր դառնում, թե Ադրբեջանի նախկին վարիչները ինչպես են փորձել արդարացնելու իրենց թուլությունը հյուսիսային սահմաններում[15]: ՀՀ կառավարությունը դաշնակիցների այս նոտային պատասխանել է, թե ինքը երաշխավորում է, որ Հայաստանի կողմից ոչ մի հարձակում Ադրբեջանի վրա չի լինի: Օհանջանյանը հայտնում է, որ միջազգային օրենքներով նման վերջնագրերը կարելի էր համարել չընդունված, սակայն կառավարությունը պատասխանեց այդ երկուսին էլ, որպեսզի կասկած չառաջացնի, թե ՀՀ-ն նպատակ ունի բախումներ առաջացնել ՀՀ-ի և Ռուսաստանի կամ ՀՀ-ի ու Ադրբեջանի միջև: «Հայաստանի հանրապետութեան կառավարութիւնը տոգորուած է գերազանց խաղաղասիրութեամբ և նրա բուռն ցանկութիւնն է բոլոր վէճերը լուծել փոխադարձ համաձայնութեամբ»[16]:

Հ. Օհանջանյանի զեկուցումից հետո քննարկում է ծավալվում խորհրդարանում: Ելույթներ են ունենում Ս. Թորոսյանը, Սեպուհը, Լ. Թումանյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Ա. Ջամալյանը, Վ. Նավասարդյանը, Գ. Բալայանը, Ա. Շիրինյանը, Վ. Մինախորյանը, Հ. Բուդաղյանը: Ճիշտ է, էսէռները հակակառավարական դիրքերից էին ելույթ ունենում, բայց խորհրդարանական մեծամասնության կարծիքն այն էր, որ կառավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցություններ սկսի, եթե վերջինս ճանաչի ՀՀ անկախությունը (Խորհրդային Ռուսաստանը Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո վիճելի էր համարում Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը, իսկ Հայաստանի կառավարությունը պահանջում էր ճանաչել ՀՀ-ն վերոնշյալ տարածքների սահմաններում - Ա. Ղ.): Միաժամանակ տիրապետող էր այն կարծիքը, որ Ղարաբաղը և Զանգեզուրը պետք է միանան Հայաստանին՝ հաշվի առնելով հայ ազգաբնակչության գերակշռությունը: Նիստի ավարտին Հ. Բադալյանը պառլամենտի դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առաջարկեց հետևյալ բանաձևը. «Լսելով արտաքին գործերի նախարարի զեկուցումը Ադրբէջանի կառավարութեանց նօտայի և նրան տուած պատասխանի մասին, պարլամենտը հաւանութիւն է տալիս կառավարութեան ընթացքին ու միաժամանակ հրահանգում է նրան ձեռք առնել բոլոր միջոցները փրկելու հայ ժողովրդի գոյութիւնն ու ազատութիւնը»[17]: Այս բանաձևն ընդունվում է 33 ձայնով, և գիշերվա ժամը 12-ին նիստը փակվում է:

---

[15] Տե՛ս «Ցառաջ», 7 մայիսի, 1920:
[16] Նույն տեղում:
[17] Նույն տեղում, 8 մայիսի 1920:

Մայիսի 4-ի լույս 5-ի գիշերը տեղի է ունենում դաշնակցության խորհրդարանական ֆրակցիայի և բյուրոյի համատեղ նիստը, որտեղ բոլշևիկների սկսած մայիսյան ապստամբությունը ճնշելու համար որոշվում է դիմել արտակարգ միջոցների: Ըստ Ա. Խատիսյանի՝ «…առաջին այդպիսի միջոցը պիտի ըլլայ՝ կազմել կառավարութիւն բաղկացած կուսակցական ղեկավար մարմինէն տալով անոր տիկտատորական իրաւունքներ ապստամբութիւնը ճնշելու համար: Կառավարութեան նախագահի պաշտօնի համար նշանակուած էր այդ մարմնի անդամ բժ. Հ. Օհանջանեանը, որ պիտի վաւերացուէր Խորհրդարանի կողմէ»[18]:

Խորհրդարանի արտակարգ նիստում Ալ. Խատիսյանն առաջարկում է երկրի ղեկը հանձնել պառլամենտի և Հայաստանի դեմոկրատների բացարձակ վստահությունը վայելող նոր կառավարությանը: Սրանով Խատիսյանի կառավարությունը հայտնում է իր հրաժարականի մասին, և խորհրդարանն ընտրում է նոր կառավարություն՝ Հ. Օհանջանյանի գլխավորությամբ[19]: Նույն մայիսի 5-ին Դրոյի հետ բանակցելու համար Արցախ են ժամանում Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Ս. Տեր-Գաբրիելյանն ու Լևանդովսկին և Դրոյից պահանջում զորքերը դուրս բերել Ղարաբաղից ու Զանգեզուրից: Նրանք փորձում են Դրոյին համոզել, որ մայիսի 2-ին Հայաստանը խորհրդայնացել է, և այլևս իմաստ չունի շարունակել պայքարը, բայց նա պատասխանում է, որ ինքը կկատարի միայն իր կառավարության հրամանը[20]: Դա չի բավարարում խորհրդա-ադրբեջանական բանագնացներին, ուստի նրանց զորքերը սկսում են առաջխաղացումը դեպի Ղարաբաղ:

Հետզհետե գործնական հողի վրա էր դրվում Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը զենքով գրավելու ծրագիրը: 1920 թ. մայիսի 5-ին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը գրավեցին Աղստաֆան, Փոյլին և դուրս եկան Ղազախ, մայիսի 8-ին նվաճեցին Բարդան, մայիսի 9-ին՝ Աղդամը: Մայիսի կեսերին Գյանջայի շրջան սկսեցին ժամանել նաև 20-րդ դիվիզիայի զորամասերը[21]:

Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև ընկած թուրքական և քրդական տարածքների մուսուլմանական զինված բանդաները միավորվելով հայտարարեցին, թե իբր իրենք ևս կարմիր բանակի զորամասերից են: 1920 թ. մայիսի կեսերին 11-րդ կարմիր բանակը թուրք-քրդական գնդի հետ միասին մոտեցավ Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններին: Տեղի հայ բոլշևիկները ձգտում էին հասնել երկրամասի խորհրդայնացմանը՝ կարծելով, թե ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման կարգախոսներով առաջնորդվող Խորհրդային Ռուսաստանի բանակը Ղարաբաղի հա-

---

[18] **Ա. Խատիսյան**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 215:

[19] Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 184:

[20] Տե՛ս **Հ. Գևորգյան**, Դրո, Եր., 2000, էջ 377-378:

[21] Տե՛ս **Ա. Սիմոնյան**, Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Եր., 2000, էջ 75:

յությանն օգնելու է ինքնորոշման հարցում[22]:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը 32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյգերին հրահանգել էր առանց հապաղելու գրավել Լեռնային Ղարաբաղը: Մայիսի 12-ին Շուշի մտավ բանակի 281-րդ գունդը՝ Աբուզարովի և Գայդալովի ղեկավարությամբ: Շուշի եկավ նաև Կովկասի ճակատի ռազմական խորհրդի նախագահ Օրջոնիկիձեն[23]: Այստեղից Օրջոնիկիձեն մեկնում է Բաքու, որտեղից նա հեռագիր է հղում Վ. Լենինին, Ի. Ստալինին և Գ. Չիչերինին՝ ասելով, «Ղարաբաղում մուսուլմանների կողմից հիմնովին կործանվել են բազմաթիվ հայկական գյուղեր»[24]:

Մայիսի 20-ին խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները Դրոյից նորից պահանջում են զորքը դուրս բերել Ղարաբաղից, քանի որ Ռուսաստանը մտադիր էր այստեղ մտցնել կարմիր բանակի զորամասեր: Դրոն, ի պատասխան այդ պահանջի, հայտարարում է, որ ինքը Ղարաբաղ է մտել իր կառավարության հրամանով և կհեռանա միայն վերջինիս հրահանգով[25]: Սակայն Դրոն երկար դիմադրել չէր կարող, ուստի ստեղծված իրավիճակը և Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվելիք քայլերը քննելու համար Դրոյի ղեկավարած Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարությունը մայիսի 22-ին գումարեց իր վերջին նիստը, որտեղ որոշվեց, որ դիմադրությունն այլևս անիմաստ է, ավելի լավ է հեռանալ Ղարաբաղից և թույլ տալ՝ այն դառնա Խորհրդային Ռուսաստանի, այլ ոչ թե Խորհրդային Ադրբեջանի մասը: Մայիսի 23-ին ՀՀ կառավարությունը Արցախից լուր ստացավ, որ ռուսական զորքերը մտել են Խաչեն, Ջևանշիր, Գյուլիստան և այստեղ հռչակել խորհրդային իշխանություն: Վարանդան և Դիզակը ևս տրամադրված չէին դիմադրության[26]: Մայիսի 24-ին Արցախում տիրող կացությունը գնահատելու և հետագա անելիքները ճշտելու նպատակով Ավետարանոց գյուղում հավաքվում են ՀՀ ներկայացուցիչներ Դրոն, Նժդեհը, գնդապետ Միրիմանյանը, Արսեն Միքայելյանը և տեղական ուժերի ղեկավարներ: Դրոն հայտնում է, որ ՀՀ կառավարությունը Ղարաբաղից զորքերը հանելու համաձայնություն է տվել[27]: Բացի այդ, խորհրդային զորամասերը Շուշի-Զանգեզուր հատվածում գրավել էին որոշ կարևոր դիրքեր և սպառնում էին փակել նահանջի ճանապարհը: Իսկ Դրոյի՝ Ղարաբաղից չհեռանալու դեպքում հայ-ռուսական ուժերի բախումը անխուսափելի էր դառնում, ինչը անդառնալի հետևանքներ կարող էր ունենալ Ղարաբաղի և ՀՀ-ի համար[28]: Ուստի այս ամենը հաշվի առնե-

---

[22] Տե՛ս նույն տեղը, էջ 78:
[23] Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 240:
[24] «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», с. 464-465.
[25] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 42, թ. 1:
[26] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս I, թ. 33:
[27] Տե՛ս **Ա. Սիմոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 78-79:
[28] Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 245:

լով՝ Ավետարանոց գյուղի խորհրդակցությունում որոշվում է Արցախի իշխանությունը հանձնել հայ բոլշևիկներին, նրանց են թողնում բավական զինամթերք, հեռախոսային կապի միջոցներ և մեկ գնդացիր: Մայիսի 26-ին Դրոն իշխանությունը հանձնում է բժիշկ Ս. Համբարձումյանին, իսկ ինքը Քիրսի վրայով անցնում է Խծաբերդ, ապա՝ Զանգեզուր[29]: Մայիսի 28-ին Դրոն արդեն Գորիսում էր[30]:

Ղարաբաղից Դրոյի հեռանալը, ճիշտ է, դժգոհության մեծ ալիք է առաջացնում երկրամասում, սակայն հարկ է նշել, որ դրա վրա վճռական ազդեցություն է ունեցել խորհրդայնացման գործոնը: Հետագայում Նժդեհը հետևյալ կերպ է բնութագրել այդ հանգամանքը. «Ղարաբաղը առանց կռուի թշնամուն թողնելը, անշուշտ, պիտի ունենար իր բարոյալքիչ ազդեցութիւնը Զանգեզուրի վրայ: Կամ թշնամին չափազանց ուժեղ է, որ Երեւանեան զօրքերը խուսափել են չափուելու նրա հետ, կամ ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներով, չպէտք էր կռուել եւ չեն կռուել մերոնք»[31]: Գեներալ Մելիք-Յոլչյանը Դրոյի այդ քայլը համարում է ՀՀ քաղաքականության ձախողում. «Դրոն անձամբ իշխանությունը հանձնեց տեղի բոլշևիկներին: …Դրոյի ջոկատի Ղարաբաղից հեռացումը որոշակի խուճապային իրավիճակ է ստեղծել նաև Զանգեզուրում: Ժողովուրդը անհանգստանում է: Դրոն գործում է ինքնուրույն և արդյունքը բացասական է»[32]:

Այս բախտորոշ օրերին՝ մայիսի 28-ին, Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ Արցախի հայության վերջին՝ 10-րդ համագումարը: Պատգամավորները հիմնականում բոլշևիկներ էին: Համագումարը ողջունում է 11-րդ կարմիր բանակի մուտքը Արցախ և երկրամասը հայտարարում խորհրդային: Ստեղծվեց հեղկոմ՝ Սաքո Համբարձումյանի գլխավորությամբ[33]: Մինչև հունիսի վերջը հեղկոմներ ստեղծվեցին Լեռնային Ղարաբաղի գավառներում և գյուղերում: Միաժամանակ ստեղծվեց նաև Դաշտային Ղարաբաղի հեղկոմ՝ Բ. Վելիբեկովի նախագահությամբ[34]: Հունիսի 16-ին այս երկու հեղկոմները միավորվում են, ու կենտրոն է դառնում Շուշի քաղաքը[35]: Ղարաբաղի միացյալ հեղկոմի նախագահ է նշանակվում Բ. Վելիբեկովը, իսկ Ս. Համբարձումյանը ընտրվում է կուսակցության Շուշիի գավառային կոմիտեի առաջին քարտուղար[36]:

Այսպիսով, խորհրդա-քեմալական համագործակցության հետևան-

---

[29] Տե՛ս **Ա. Միքայելյան**, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1923, հոկտեմբեր, Ա տարի, թիվ 12, էջ 126-127:

[30] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս I, թ. 33:

[31] **Գ. Նժդեհ**, Հայ-բոլշեւիկեան կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1923, հոկտեմբեր, Ա տարի, թիվ 12, էջ 93:

[32] ՀԱԱ ֆ. 1022, ց. 8, գ. 51, թ. 1:

[33] Տե՛ս **Հ. Աբրահամյան**, Արցախյան գոյամարտ, Եր., 1991, էջ 44:

[34] Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 246:

[35] Տե՛ս **Ա. Ղարիբյան**, նշվ. աշխ., էջ 156:

[36] Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 246:

քով Ղարաբաղում հաստատվում են խորհրդային կարգեր, սակայն Ղարաբաղի հայության այն հույսերը, թե դա կնպաստեր մայր հայրենիքի հետ նրա վերամիավորվելուն, շուտով հօդս ցնդեցին: Ղարաբաղի խորհրդայնացմամբ ավարտվում է երկրամասի գոյապայքարի այս փուլը:

Բանալի բառեր – *խորհրդայնացում, մուսավաթական կառավարություն, վերջնագիր, խորհրդային իշխանություն, հեղկոմ, խորհրդա-քեմալական համագործակցություն*

АЛИК ГАРИБЯН, АРА АЗАТЯН – ***К вопросу о советизации Нагорного Карабаха.*** – После советизации Азербайджана, произошедшей 28 апреля 1920 г., армяно-азербайджанские отношения ещё более обострились. Смена власти не изменила отношения Азербайджана к Карабаху, наоборот, ужесточила его экспансионистскую политику, поскольку новые руководители мало чем отличались от мусаватистов и стремились под советской ширмой достичь давних своих целей. Процесс советизации Карабаха разбирается в статье на фоне советско-кемалистского сотрудничества.

Ключевые слова: *советизация, правительство мусаватов, ультиматум, советское правительство, ревком, советско-кемалистское содружество*

ALIK GHARIBYAN, ARA AZATYAN – ***On the Issue of Sovietization of Nagorno-Karabakh.*** – After the Sovietization of Azerbaijan (April 28, 1920) the Armenian-Azerbaijani relations became more aggravated. The change of government in Azerbaijan didn't change its policy regarding Karabakh, on the contrary, Soviet Azerbaijan intensified its aggressive policy towards Karabakh as the leaders of Soviet Azerbaijan were actually the same Musavatists who were seeking to achieve their plans under the Soviet veil.

Our aim was to present the process of Sovietization of Karabakh as a result of the Soviet-Kemalist cooperation.

Key words: *Sovietization, Musavat government, ultimatum, Soviet government, revolutionary committee, Soviet-Kemalist co-operation*